

HEGEDÜS BÉLA

Érzékeny érzékenység

Eszme- és fogalomtörténeti vizsgálat, 1.

Bevezetés

A tanulmányban alkalmazott értekező módszer nem lehet levezető (hiszen ahhoz még rengeteg alapkutatót kell végezni), inkább kísérletezőnek nevezném. Vannak bizonyos jelek, amikre szinte kívülről féltettem, s azt gondolom, hogy azok között feltételezhető valamely kapcsolat vagy összefüggés. Mindenekelőtt a következőkre gondolok:

- 1) A magyar irodalom történetében a Northrop Frye-től¹ kölcsönzött kifejezéssel *érzékenység* címkével ellátható korszak gyakorlatilag egybeesik a nagy európai irodalmak hasonló korszakával.
- 2) Az említett címke elnevezésére – szemben például a német vagy az angol nyelvvel, ahol ahhoz új szavakat alkottak – már a kortársak is egy, a köznyelvben és a filozófiai-teológiai irodalomban *terminus technicus*ként elterjedt kifejezést használtak: az *érzékenységet*.
- 3) Ugyanez az időszak egyúttal a modern magyar szépirodalom megszületésének kora, amelyben kiválik az idővel felbomló, tudományágakra szakadó *litterae*-ből, magára marad és funkciót vált.

Azt feltételezem, hogy az említett pontok között van összefüggés, és ennek feltárása hozzájárulhat a magyar irodalomban a 18. század végén lezajló változások teljesebb megértéséhez. A továbbiakban ezért az *érzékenység* problémakört több, néha talán meglepő irányból közelítem meg, majd az írásom végén ideiglenes következtetéseket vázlok fel, fenntartva, hogy azok a későbbiekben változhatnak.

Adámi Mihály és a Heptalogus

Adámi Mihály az 1760-ban és 1763-ban megjelent *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst*² című nyelvkönyvének szótárfejezetében a következőképpen határozta meg az *érzékeny* kifejezés jelentését németül: „*érzékeny der es gleich empfindet*,

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

1 Northrop FRYE, *Towards Defining an Age of Sensibility*, *English Literary History*, 23(1956)/2, 144–152.

2 Michael ADÁMI, *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst, der edlen deutschen Nation*, Wien, 1763.

haglich” (24). Kezdjük a végén: a *haglich* melléknévvel meggyűlt a bajom, míg rá nem jöttem, hogy ez a mai német nyelvben sem túl elterjedt *heikel* vagy *heiklig* kifejezések osztrák nyelvterületen élő változata. Mai jelentései: 'kényes, érzékeny' vagy 'finnyás, válogatós', szinonimái többek között az *empfindsam* és a *sensibel* kifejezések. Hangsúlyozom, a mai német nyelvben szinonimák az említett szavak. Sokáig úgy tartották, hogy a német *empfindsam* kifejezés a Johann Joachim Christoph Bode által fordított Sterne-regény címében, 1768-ben bukkant fel először – Lessing javaslatára – a következő formában: *Yoricks empfindsame Reise durch Frankreich und Italien*. Az eredeti angol jelző természetesen a *sentimental*, amit később Kazinczy *érzékenynek* fordított. Georg Jäger 1969-es monográfiájában meggyőzően bizonyítja, hogy a német kifejezés a 18. század során, de már az említett fordítást megelőzően előfordul levelekben, kevésbé ismert könyvek címében, a szó mai, modern jelentésében, de ennek ellenére valóban Bode fordítása hozta divatba.³ Adámi értelmező szöveftése azonban nem ezt a modern jelentést tartalmazza, és éppen a *haglich* kifejezés miatt megkockáztatom, inkább negatív konnotációt sugall.

A szavak, jelentések nyelvek közti vándorlására egyébként szép példa, hogy a *haglich* osztrák kifejezésből származik a magyar *háklis* szavunk, aminek a jelentése az *Idegen szavak szótára* szerint: „1. különc, furcsán viselkedő 2. sértődékeny 3. akadémuskodó, mindenben hibát találó”.

Most vizsgáljuk meg az Adámi által adott másik, elsőbb jelentést: *der es gleich empfindet*; aki valamit gyorsan vagy azonnal – ami jelentheti azt, hogy egyidejűleg (és ennek a későbbiekben még lesz jelentősége) – érzel, felfog. Látható tehát, hogy az Adámi által adott jelentés egyik esetben sem feleltethető meg sem a mai köznyelvi, sem az irodalomtörténészek körében ismert és alkalmazott jelentésnek. Ebben persze eddig semmi új és meglepő nincs. Az Adámi-szöveg helyét azért emeltem ki és vettem alaposabban szemügyre, mivel *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (a továbbiakban: TESZ) az *érzékeny* kifejezés oly fontos jelentésváltozását a szó eredeti jelentéséhez képest éppen Adámival adatolja elsőként: „*érzékeny* Adáminál = 'érzelmileg fogékony'”⁴ Azt hiszem, kijelenthetem, hogy ez nem állja meg a helyét. Ettől függetlenül az *érzékeny* melléknév megjelenésének valóban az egyik legkorábbi példája Adámi szójegyzéke.

Lássuk, mit ír a TESZ a régebbi, s a továbbiak szempontjából talán fontosabb kifejezésről, az *érzékenységről*. 'Érzelmi fogékony' jelentésben a szót először 1750-ből adatolja. Forrásként a *Heptalogus, az-az: Görög-oroszói hét böltsék jó erköltsre oktató rövid mondásai és Cato bölts parantsolati [...]* című munkát⁵ említi, amely Budán jelent meg. Ez az elég ritka, erkölcsnemesítő szándékú könyvecske (Petrik ismeri egy 1756-os győ-

3 Georg JÄGER, *Empfindsamkeit und Roman: Wortgeschichte, Theorie und Kritik im 18. und frühen 19. Jahrhundert*, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, W. Kohlhammer, 1969 (Studien zu Poetik und Geschichte der Literatur, 11).

4 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I–IV, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1967–1976 (a továbbiakban: TESZ), I, 785.

5 *Heptalogus az-az: Görög oroszói hét böltsék jó erköltsre oktató rövid mondásai, és Cato közönséges erköltsre tanító bölts parantsolati, Kik egyben szedettek, és az bölts és szemes erköltsben; rendes maga-viselésben magokat foglalni igyekező embereknek kedvéért rövid Magyar Versekke forgattattnak. A' Rószakoskorú verseinek formájára*, Budán, Veronika Nottensteiné Özvegnél, 1750.

ri kiadását is, ami egyedül Sopronban érhető el) meglehetősen sikeresen, Gyöngyösi István *Rózsakoszorújának* versformájában közöl néhány, görög filozófusoknak és Catónak tulajdonított szöveget. A kiadvány a 23. laptól tartalmazza *Cato jó erkölcsre tanító parantsolatait*. Tényleg meglepően jó versek vannak a kötetben, csak példaként a Cato-munkák elé írt *Praeludiumból* egy versszak:

Ezek [mármint a versek] Görögül irattak,
Sok Nemzettül fordítottak,
'S tanultattak azoktól.
Mert itt meg-van mi szükséges,
'S az életre elégséges,
Viseltetvén ez *oktúl*.

Az *érzékenység* fogalom TESZ szerinti új jelentésben való használata az *Erkölcök parantsolatinak negyedik könyvében*, a 63. lapon, a XVIII. versszakban olvasható:

Szivedben ha van Böltesség,
A' vén embert illetenség,
Meg-nevetni tettében,
Mert erőtelen a' vénség,
Lám gyermeki érzékenység,
Van az öreg emberben.

Nos, a TESZ ezúttal is téved, az *érzékenység* kifejezés itt egészen mást jelent, mint amit feltételeznek neki. De erre a dolgot végén a szótörténeti elemzés után térek vissza.

Northrop Frye

Northrop Frye 1956-ban megjelent, egy évvel korábbi előadását tartalmazó tanulmánya, a *Towards Defining an Age of Sensibility* megpróbálja kijelölni és meghatározni e korszakot a 18. századi angol irodalom történetében. Pontosabban bizonyos művek körét felcímkézni – a *label* kifejezést használja –, miáltal határozottan elhatárolódik attól, hogy az *érzékenységet* korstílusként definiálja.⁶ A preromantika-címkét a szóalakban is sugallt teleológia miatt utasítja el. A jelölendő korszak fontosságát közvetve, egyetemi hallgatóira hivatkozva emeli ki. Frye szerint a hallgatóinak nagyon homályos elképzelésük van erről a korról: két, sokszor elemzett, pontosan körülírható, meghatározható korszak, a *klasszicizmus* és a *romantika* közti átmenetnek tekintik. Az átmenet jelentőségét hangsúlyozandó, Frye nem elégszik meg a korszakok megnevezésével: újra a hallgatókra hivatkozva rendkívül érzékletes, az élővilág evolúcióját felidéző metaforák segítségével szemlélteti azokat. A klasszicizmust, ahonnan indulunk, *reptiliannak*,

6 „I call it here the age of sensibility, which is not intended to be anything but a label.” FRYE, *i. m.*, 144.

hüllőinek nevezi – gondolom, az őshüllők korára utalva –, ami egyszerre *hideg és száraz*. Ezzel szemben a romantika már *mammalian*, emlésszerű, amit a *meleg és nedves* jelzőkkel ír le.⁷ Nem nehéz ebben a szembeállításban észrevenni az ismert–ismeretlen oppozíciót. Úgy is át lehet ezt fogalmazni, hogy a romantika már a miénk, ismerjük, nem kell különösebb magyarázat ahhoz, hogy irodalomként fogjuk fel, hiszen az már maga a szépirodalom, a klasszicizmus művei viszont mindig magyarázatra (nem értelmezésre!) szorulnak.

Ezt az erőteljes szembeállítást kiterjeszti az irodalom értésére, befogadására is, habár az itt rejlő kettősség az irodalom – pontosan meg nem határozott – teljes történetére érvényes lesz, mivel az oppozíció egyik tagja újra és újra felülkerekedik. Frye szerint a szembenállás alapja az irodalom céljának, mibenlétének kétféle, egymástól radikálisan elkülönülő felfogása. Az egyik az általa arisztotelészinek nevezett, esztétikai alapú, az irodalmat mint produktumot tekintő nézet. A másik a longinoszi, pszichológiai alapú felfogás, amely az irodalmat mint folyamatot éppen az olvasás, befogadás során zajló történésnek tekinti. Frye hangsúlyozza ezt az egyidejűséget, mint amire az érzékenység irodalma mindenek előtt törekszik.⁸

Ebből következik az is, hogy az érzékenység címkével ellátott korszak irodalmi termése olvasói szempontból álomszerűnek nevezhető, hiszen az álomtevékenységhez hasonlóan épül szabad asszociációkra,⁹ a költői fantázia sajátként való megélésére, sőt ez még a nyelvhasználatában is tetten érhető – állítja Frye –, hiszen szemben a korábbi korszakok irodalmi termésével, ennek metaforái valóban új identitást adnak a dolgoknak, azok által nem csupán valami valamihez hasonlítatnak. Gondoljunk csak bele, hogy a 18. század végi magyar nyelvű pszichológiai művekben (nem függetlenül a lélek mibenlétéről szóló vitától, de egyben el is fedve azáltal) milyen fontos szerepet játszott annak felismerése, hogy álom–fantázia–költészet hármasa valahol mélyen összefügg. Persze ezzel azt is állítom, hogy az ilyen értelemben felfogott érzékenységnek van magyar nyelvű kortárs szakirodalma, sőt poétikája, amit a kritika- és irodalomtörténet Laczházi Gyulának a szenvedélyelméletet feldolgozó, idevágó munkáin kívül még nem igazán fedezett fel.¹⁰ Pálóczi Horváth Ádámról írt tanulmányomban ezek alapján nem vitattam el még egy vadászkutyától sem a költés-tehetség meglétének lehetőségét.¹¹ Vegyük észre, az említett mindhárom esetben (álom, fantázia, költészet) az érzékelésnek olyan megéléséről van szó, ami mögött nincs valóságeseemény – vagy ha van is, csak közvetve –, a dolgok-események mégis megélhetőek a szavak-képek által.

7 „[...] the age of sensibility was the time when poetry moved [from a reptilian Classicism, all cold and dry reason, to a mammalian Romanticism, all warm and wet feeling].” *Uo.*

8 *Uo.*, 147–148.

9 „From the point of view of sense this stage [ti. a szavak hangzása ugyanolyan fontossá vagy fontosabbá válik a jelentésüknél] is merely free or uncontrolled association, and in the way it operates it is very like the dream...”. *Uo.*, 147.

10 LACZHÁZI Gyula, *Hősi szenvedélyek: A heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2009 (Arianna Könyvek, 1).

11 HEGEDŰS Béla, *Érzékelés, álom, költészet: Pálóczi Horváth Ádám az álomról és a fantáziáról = Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDŰS Béla, Bp., rec.iti, 2011, 133.

Northrop Frye – önmagának kicsit ellentmondva – az ilyen értelemben vett érzékenységet egyértelműen a romantika előzményének tartja, hozzátevé, hogy ez az egyidejű befogadás-élmény ekkortól kezdve szinte máig az irodalom jellemzője lesz. A romantikát mégis megkülönbözteti, hogy szerinte bizonyos szempontból a klasszicizmushoz visszatérve, újra az irodalmi mű mint nyelvi produktum megteremtése lesz a cél, szemben az érzékenység címkével ellátott műveknek az élmények minél pontosabb, befogadói szempontból egyidejű megélésére tett törekvésével.¹²

Szentsimentalizmus vagy érzékenység

Valójában szerettem volna elkerülni, de mégsem tehetem meg, hogy ne foglalkozzam az utóbbi hatvan év magyar irodalomtörténetének a témát érintő kutatásaival. Az érzékenységet vagy szentsimentalizmust a felvilágosodáshoz való kötöttsége miatt egyértelmű ideológiai súlyok terhelték, ami egyúttal a témával való foglalkozás elméleti determináltságát is jelenti. Akarva-akaratlanul, néha még a rendszerváltást követően is, ez az 1960-as évek közepén rögzült ideológiai szemlélet érezteti hatását. Ezért annak ismertetése mint alap után kitérek Bíró Ferenc és Debreczeni Attila témával kapcsolatos kutatásaira, akik elsőként tudták magukat függetleníteni attól.

A marxista, vagy magát legalább is marxistának valló magyar irodalomtudomány számára az akkoriban még jórészt differenciálatlan szentsimentalizmusnak és érzékenységnek nagy, s kezdetben problémás jelentősége volt. A szentsimentalizmust ugyanis a teleologikus alapeszme miatt csak és kizárólag a fejlődéstörténeti szempontból fontos és értékes felvilágosodás felől vagy – horribilie dictu – azon belül lehetett értelmezni. Tehát determinálva arra, hogy valamilyen szempontból pozitív szerepben legyen feltüntetve. Ez nem volt egyszerű feladat, hiszen mégiscsak radikálisan elkülönült a klasszicizmus képviselte racionális iránytól; valójában éppen hogy szemben állt azzal. Bevallom, egyetemista koromban még nekem is problémát okozott, hogy miféle racionalizmusról is van szó ebben a diskurzusban? Világos, hogy ez nem a kora újkori, felvilágosodás kori ismeretelmélet egyik, az empirizmussal szembehelyezhető irányzatát jelöli, hanem kissé vulgarizálva a jelentését, az ész uralmának mindenek felettségét.

Kovács Gyözö 1958-as, Ányos Pál költészetét elemző tanulmányában ezt a szembenállást elég tipikusan fogalmazza meg: „Éppen e töprengő felvilágosult gondolkozás, majd a felvilágosodás programja iránti kételyek viszik Ányost egyre mélyülő válság felé. Küszködik e gondolatokkal, akárcsak Bessenyei, s Ányos ezen az úton halad – a szentsimentalizmus felé.”¹³ Kovács szerint tehát még a felvilágosult gondolkodástól való távoldást jelenti a közeledés a szentsimentalizmus (vagy az érzékenység: számára a kettő ugyanaz, mint ahogy tanulmánya címében és alcímében is jelzi) felé.

12 FRYE, *i. m.*, 148–149.

13 KOVÁCS Gyözö, *Az érzékenység poétája (Ányos Pál, az első magyar szentsimentális költő, 1756–1784)*, ItK, 62(1958), 37.

Waldapfel József korszakmonográfiájában a szentimentalizmust „a felvilágosodás másik oldalának” nevezi, megoldva ezzel a problémát, hiszen ugyanannak a dolognak (a felvilágosodásnak) lesz az egyik oldala, aminek a másik oldala a ráció, az ész hatalma, a valóban fontos racionalizmus.¹⁴

Szauder József 1963-ban foglalja össze a hazai szentimentalizmus/érzékenység-kutatások eredményeit *A magyar szentimentalizmus problémái* című nagy tanulmányában. A korábbi kutatásokat, mindenekelőtt Waldapfel és Sötér munkáit számba véve és ütköztetve a következő következtetésre jut: „A két végeredmény abban találkozott tehát össze, hogy a magyar szentimentalizmus erősebben van kötve a felvilágosodás eszmei mozgalmához és a klasszicizmus stílusirányzatához, mint a romantikához s a liberális középnemesség reformmozgalmához.”¹⁵ Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy Szauder ítélete szerint Waldapfel József nyert, de engedményeket téve, hiszen „általános tétele szerint a szentimentalizmus tiltakozás is volt az arisztokrácia erkölcsé ellen és szakítás is a racionalizmussal, ennek megfelelően antiklasszicista irányulását hangsúlyozta túl: ezt az általános tételét azonban a konkrét vizsgálatok során már tompítani kényszerült”¹⁶

Kardos Tibor 1964-ben megjelent *A magyar szentimentalizmus európai kapcsolatairól* című, részben Szauderre reflektáló vagy inkább őt kiegészítő tanulmányában összehasonlító irodalom- (és társadalom)történeti vizsgálatot végez, s kutatási módszerét a következőképpen foglalja össze: „Egy irodalmi irány filozófiai előfeltételei mindig fényt vetnek a társadalmi genezisre. S e téren a filológiai vizsgálatok, ami az alapfogalmakat illeti, mindig tanulságosak szoktak lenni.”¹⁷ Szeretném hangsúlyozni, hogy semmiképpen sem célom, hogy a kiemelt idézetekkel ideológiai alapon ítélkezzem az egyértelműen marxista indíttatású szövegek felett, és emiatt eleve megkérdőjelezem azok filológiai eredményeit. Kardos idézett első mondatával lehet vitatkozni, meg lehet cáfolni, de eleve elutasítani értelmetlen. Persze a dologhoz hozzátartozik, hogy az idézett sorok egy messze nem demokratikus tudományos és politikai környezetben jelentek meg, de én a mából mintegy félreteszem ezt a nem túl aprócska problémát, s arra gondolok, hogy Kardos tanulmánya akár megjelenhetett volna Nyugaton is (lehet, hogy meg is jelent). Az idézet második mondata viszont nagyon közel áll hozzám (még ha a beleértendő előfeltevéssel társadalom és nyelv szoros összefüggéséről nem is értek egyet), tanulmányom második felében magam is az alapfogalmak nyomába erednék. Kardos azonban már e filológiainak nevezett kutatás során is a megkérdőjelezhetetlen alapkoncepcióhoz jut vissza. Erik Erämätse azóta is gyakran idézett tanulmányára hivatkozik, mely szerint a szentimentális szépirodalom kifejezései, szóösszetételei gyakran élnek az angol *self*-képzővel, mint például a *self-consequence*, *selfdefending* stb. esetekben. Emellett megemlíti, hogy egy, az 1930-as években megjelent német tanulmány szerint a *self* „az angol puritán for-

14 WALDAPFEL József, *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*, Bp., Akadémiai, 1957², 81–91.

15 SZAUDER József, *A magyar szentimentalizmus problémái*, ItK, 67(1963), 407.

16 Uo.

17 KARDOS Tibor, *A magyar szentimentalizmus európai kapcsolatairól*, Filológiai Közlöny, 10(1964), 292.

radalom irodalmi nyelvének egyik tipikus képzője”. Mindebből ezt a következtetést vonja le: „Felmerülése a szentimentalizmus nyelvében úgy látszik rendkívül jellemző. [...] Ezek a valóban forradalmár polgárok az európai individualizmus hajnalán mégsem az egyén kifejezését találták meg velem, hanem a kollektív cselekvés, az osztályakarát eszközét. Örökössei, a szentimentális polgárok, akik a nép erkölcsi fölényét, igazi személyiségét szegezték szembe a hanyatló uralkodó osztályokéval, már teljesen világi értelemben, minden teológiától függetlenül használják, midőn népi eredetű erkölcsi személyiségeiket akarják jellemezni.”¹⁸

A szentimentalizmus vagy érzékenység megjelenésének alapvető oka tehát az egyre inkább emancipálódó, eközben morális felsőbbrendűségének tudatában lévő osztály: a polgárság. A marxista történelemszemlélet szerint az ekkor még haladó – mert hiszen valamit előkészítő – osztály előfutárai is megjelennek, mégpedig az Európa-szerte éppen a kora újkorban elszaporodó kegyességi mozgalmak keretein belül. Kardos nagyon finom elemzését adja a folyamatnak, s még olyan, apróságokra is kitér, mint az angol puritanizmus és a német pietizmus hatása a később szentimentálisnak nevezett irodalomra. Az utóbbi – különösen a hallei változat – hatását egyébként a magyar irodalom szempontjából is jelentősnek tartotta, de ezeken túl felhívja a figyelmet a janzenizmus, illetve a keresztény, katolikus sztoicizmus számba vehető hatására is.¹⁹ Alaposan dokumentált tanulmánya végén, kiemelt helyen említi a magyar és az európai, a szentimentalizmus címkéjével ellátható korszak egyidejűségét.²⁰

Szintén Szauder tanulmányára reflektálva publikálta az anglicista Kocztur Gizella 1964-ben *A magyar szentimentalizmus európai hátteréről* című dolgozatát, amelyben azt sugallja, hogy a szentimentalizmussal kapcsolatos néhány probléma megoldása az egész magyar irodalom szempontjából jelentőséggel bír: „[...] tehát azt kell eldönteni, hogy világnézeti tartalma vagy stílusújító szerepe a fontosabb, egyáltalán el kell-e vagy lehet-e e két faktort választani. S legfőképpen azt a sokat vitatott kérdést kell megvizsgálni, hogy egészében véve az irányzat béklyózta vagy előrerendítette az irodalmi fejlődést.”²¹ Az angol irodalom kutatójaként Kocztur – szerintem nagyon helyesen – felismeri, hogy az irányzat a morálfilozófusok és moralizáló hajlamú írók művei mellett mélyen gyökerezik az angol empirista vagy szenzualista episztemológiában, s mindenekelőtt természetesen a széles körben ismert és feldolgozott locke-i hatást tartja fontosnak.²² Ez a megállapítása vezet annak megfogalmazásához, hogy teljesen indokolatlan a felvilágosodás eszmerendszerét csak és kizárólag a racionalizmus diadalútjaként értelmezni:

Esztétikailag s filozófiailag egyaránt a legavatagabban konzervatív polgári szemlélet módnak tenne eleget a marxista irodalomtudomány [...], ha a felvilágosodás fogalmából csak a racionalizmust fogadná el, s az attól esztétikailag, pszichológiailag esetleg eltérő

18 Uo.

19 Uo., 302.

20 Uo.

21 KOCZTUR Gizella, *A magyar szentimentalizmus európai hátteréről*, ItK, 68(1964), 417.

22 Uo., 420.

vagy a racionalizmus tételeit újszerű művészi, alkotói mozzanatok segítségével megszólaltató műveket kizárná ebből a fogalomból.²³

Kocztur a tanulmány végén az új magyar irodalom legelső megvalósulásának nevezi a szentimentalizmust, s azt az ember lelki világának aprólékos ábrázolása miatt egyenesen a realizmussal állítja párhuzamba.

Wéber Antal az 1960–1970-es évek fordulóján született tanulmányaiban, bevezetőiben összegzi és összefoglalja a korábbi kutatások eredményét, s ezáltal hosszú évekre meghatározza azok értelmezési kereteit. Fontos megállapítása a korábbiakhoz képest, hogy mivel teljes egészében szentimentális életműről, alkotói csoportosulásokról, mozgalmakról a magyar irodalom esetében nem beszélhetünk, ezért a szentimentalizmus mint stíluskategória, és azon keresztül mint korstílus konstrukciókat is elveti.

A marxista irodalomtudomány számára tehát – a felvilágosodásba ágyazottsága miatt – kiemelt jelentőséggel bírt a szentimentalizmus, illetve a sokáig azzal azonosnak tekintett érzékenység. Természetesen ideológiailag rendkívül megterheltek az idézett munkák, és manapság olvasva, egy idő után – legalább is számomra – nagyon unalmasak: hiszen minden egyes új felfedezés, megállapítás mögött minden pillanatban látjuk és tudjuk az okot. És mivel ettől nagyon eltér, éppen azért találtam és találok ma is szó szerint üdítőnek és felvillanyozónak Bíró Ferenc *Érzékenység, természet, gondviselés* című, önálló tanulmányként először 1969-ben megjelent írását. *A fiatal Bessenyei és íróbarátai* című monográfiájáról szólva (amelyben ezt az írást is újraközli) egy recensens szavá is tette: talán túlságosan is támaszkodik a szerző a francia szakirodalomra – le nem írva, de nyilván beleértve, hogy kevésbé a magyarra.

Bíró Ferenc az első, aki határozottan megkülönbözteti a szentimentalizmust az érzékenységtől, noha ezt a megkülönböztetést mindenek előtt Bessenyei munkáiból, és Bessenyei érdeméért vezeti le azáltal, hogy egy speciális, egy életműre érvényes érzékenység-fogalmat ad (nem törődve a szentimentalizmussal). Az érzékenység-fogalom jelentése Bíró szerint Bessenyei számára kettős (de, mint kiemeli, nem azonos az 'érzelmességgel'): egyrészt feltételez egy „hétköznapi, általános” – gondolom, korabeli köznyelvi – jelentést és azzal összefüggésben egy a „szenzualizmus filozófusainál lényeg szerint közös” meghatározást, amit egy Helvétius-idézettel magyaráz („[...] a képesség, hogy felfogjuk azokat a különféle benyomásokat, amelyeket a külvilág dolgai tesznek ránk”). Az érzékenység említett másik értelmezését egyértelműen Bessenyeihez, pontosabban annak „sok törvény”-felismeréséhez (*Az Estveli gondolatban: „mennyi Ember, anyi törvény”*) köti: az ember „azért »érzékeny«, mert belátja testi meghatározottságát, elismeri azt a meghatározó befolyást, amelyet a testi »érzékenység« gyakorol a lélek és az intellektus felett”.²⁴

Bessenyei írásaiban az érzékenység mint testi adottság csupán sokak által fel nem ismert eszköz ahhoz, hogy érzékennyé válhassanak. S viszont: aki immár érzékeny,

23 Uo., 423.

24 BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Bp., Akadémiai, 1976 [1969] (Irodalomtörténeti Könyvtár, 31), 25.

annak érzékenységei vagy érzékenysége is másként működik. Látható tehát, hogy Bíró Ferenc egy szűk kontextuson belül értelmezi az általa „hétköznapi, általánosnak” tartott jelentésen túl az *érzékenység* és *érzékeny* kifejezéseket – jöllehet a szentimentalizmus szinonimájaként akkor még foglalt volt.

Időben nagyot ugorva, és jelentőségéhez képest méltatlanul röviden kitérek még a rendszerváltás utáni időszak legfontosabb, Debreczeni Attila által végzett, témával kapcsolatos kutatásaira. 1996-ban, *Az érzékenység eszmetörténeti vonatkozásai a XVIII. század végének magyar irodalmában* című tanulmányának már első mondatai fogalomtisztázó szándékot sejtetnek: „Az érzékenység [...] sokarcú fogalom. Talán túlságosan is sokarcú. [...] Gyakran szinte szinonimája a szentimentalizmus fogalmának, máskor határozottan a szenzualizmus filozófiai irányzatához kötődik...”²⁵

A világ megismerését és a világba vetett ember önmegismerését a korszakban két, egymástól nagyban különböző irányból tartották kivitelezhetőnek: az ész vagy a szív segítségével. Az érzékenynek tartható emberek, írók, nyilván ez utóbbit tartják – többek közt ismeretelméleti okok miatt – célravezetőbbnek.

Az idézett tanulmány mintegy bevezetés az 1999-ben megjelent, nagy jelentőségű „*Érzékenység*” és „*érzékeny irodalom*” című munkájához. A címben idézőjelbe tett fogalmakkal Debreczeni mintha már előre jelezné, hogy ugyan sokan élnek ezekkel mint maguktól értetődő fogalmakkal, de azok jelentésének tisztázása még nem történt meg. Praktikus ok, tulajdonképpen az igen hamar ráarakódott pejoratív jelentésárnyalat miatt javasolja a szentimentalizmus kifejezés mellőzését, s nyugati mintára a „kevésbé megterhelt *sensibility*, *sensibilité*, *Empfindsamkeit*, *érzékenység* fogalom/fogalmak” használatát.²⁶ Angol nyelven valóban lezajlott egy ilyen váltás, de mint Frye példája is bizonyítja, a *sensibility* is szinte mindvégig használatban volt, néha eltérve, néha azonosnak véve a ritkábban felbukkanó *sentimentality*, esetleg *sentimentalism* fogalommal. A német *Empfindsamkeit* Lessing javaslata óta folyamatosan megmaradt annak, ami. De ami az idézett listát figyelve feltűnő, az az, hogy csak a magyar nyelvű *érzékenység* fogalom nem 18. századi szóújítás!

Debreczeni Attila a fogalmi megragadhatatlanság miatt – Bíró Ferenc egy tanulmányára is támaszkodva – elutasítja az érzékenység (vagy szentimentalizmus) mint korstílus konstrukciót, s azt inkább mint diskurzusok – köztük „az érzékeny irodalom” mint beszédmód – egymással való keveredéseként veszi számba. Rendkívül finoman és aprólékosan kidolgoz egy rendszert, amiben: „[az] *érzékenység viszonyfogalom*má válik tehát, olyanná, amely a meghatározó nézőpontból szabadon egyesíti magában a különböző „diskurzusok” elemeit”²⁷

Az irodalomtörténet szempontjából három – ahogy Debreczeni nevezi – releváns viszonylatot különít el, amelyek az érzékenységet „mint *erkölcs- és boldogságfilozófiát*, mint *viselkedési mintát és modort*, mint *mentalitást és lelki alkatot*” jelenítik meg. Az

25 DEBRECZENI Attila, *Az érzékenység eszmetörténeti vonatkozásai a XVIII. század végének magyar irodalmában = Folytonosság vagy fordulat?: A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996 (Csokonai Könyvtár, 8), 55–65.

26 DEBRECZENI Attila, „*Érzékenység*” és „*érzékeny irodalom*”, It, 30(1999), 14.

27 Uo., 16. Kiemelés az eredetiben.

érzékeny ember mint e dilemmák tárgya és vizsgálója kerül az érzékenynek nevezhető irodalom középpontjába.²⁸

Tudós hazafiak és érzékeny emberek című monográfiájában Debreczeni Attila a magyar érzékenységek kifejezés jelentésváltozatainak szentel egy fejezetet. Ebben értelmezésének alapja a korban gyakran felbukkanó külső-, illetve belső érzékenység dichotómia, ahol „a külsőnek inkább a receptív jellege, a belsőnek ezzel szemben önnön aktivitása hangsúlyozódik, s egyértelműnek látszik, hogy a lélek és a szív, mint a belső érzékenységek forrása és hona magasabb rendű a külső érzékenységeknél”.²⁹

A TESZ alapján a jelentések között időrendi – mint látni fogjuk, jelentős – különbséget tételez. A belső érzékenység meghatározásánál irodalmi példákra hivatkozik, melyek azt sugallják, hogy egy ’érzelem’ alapjelentést feltételezhetünk, amely az értékítéletet hordozó ’mély érzés, kifinomultság’ jelentésmezők felé mozdul el.

Debreczeni Attila kétségtől aprólékosan kidolgozott rendszere egyértelműen működik, és kiválóan használható a kor bizonyos irodalmi jelenségeinek leírására. Mégis kicsit olyan érzésem van – éppen alapos kidolgozottsága miatt –, mintha ebben az irodalomtörténeti diskurzusban az érzékenység fogalom behelyettesíthető lenne valami mással. Például a szentimentalizmussal, vagy netán a szenzualizmussal.

A tudománytörténeti áttekintés végén feltétlenül megemlíthető Laczházi Gyula frissen megjelent könyve, amelyben radikálisan szakít az érzékenység fogalmának meghatározására tett eddigi kísérletekkel, s nem magának a fogalomnak a magyarázatát tekinti a 18. századi irodalmi változások megértése szempontjából elengedhetetlennek, hanem mindenekelőtt Niklas Luhmann tudásszociológiai tanulmányaiból kiindulva társadalomtörténeti változásokkal magyarázza az érzékenység mint erkölcsi eszmény megjelenését. Ennek alapja az egyének együtt- és beleérző képességének (Mitleid) mint követendő mintának a megjelenése, aminek nyomait Laczházi sikeresen kimutatja mind poétikai, mind morálfilozófiai és kegyességi munkákban is.³⁰

A továbbiakban az *érzékeny, érzékenység* kifejezéseket megpróbálom a másik irányból vizsgálni, nem a mából, hanem a múltból – félretéve (tudom, hasztalan) kétszáz év irodalomtörténeti és irodalomértési tapasztalatát –, annak érdekében, hogy megtudjam, mit is jelenthetett vagy jelenthet még, hiszen magyar nyelven nem kellett az új dologra, irányzatra új kifejezést kitalálni.

28 Uo., 17.

29 DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 104.

30 LACZHÁZI Gyula, *Társiasság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában*, Bp., Ráció, 2014.

Szótörténet

Kezdő- és végpontok³¹

A TESZ, mint láttuk, az *érzékenység*, *érzékeny* fogalompár jelentésváltozása adatolásában pontatlan. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a kifejezések legkorábbi előfordulását ne pontosan adná meg. Mind az *érzékenység*, mind az *érzékeny* szavak etimonia az *érez* ige. Ez az *ér-*, nem teljesen tisztázott eredetű töre vezethető vissza – vagy ótörök eredetű ige még az uráli korból, vagy ősi finnugor örökség –, amelynek egyik jelentésváltozata az *Ómagyar Mária-siralomban* kimutatható 'érint'. Nem mellékes, hogy az *érez* is ebben a szövegben, és éppen az *ér* közvetlen közelében bukkan fel legelőször:

Ó, igoz Simeonnok
bezzeg szovo ére:
én érzem ez bútürüt,
kit niha egíre.

Mészöly Gedeon magyarázó olvasatában: „Ó, az igaz Simeonnak bizony érvényes (talál, megérintő) volt a szava. Én érzem e bú tőret, melyet egykor jövendölt.” S mivel a TESZ szerint „az *érez* eredeti jelentése 'valamit tartósabban érint, tapintással érzékel' volt [az *ér*, 'valamihez hozzáér' ige -z gyakorító képzős alakja miatt]; további jelentésfejlődése megfelel az érzékelési és érzésfolyamatok egymásra épülésének.” Ez azt is jelenti, hogy már az *Ómagyar Mária-siralomban* is az eredetihez képest módosult jelentést találunk.

Az *érez* igen alapuló származékok közül néhány különösen érdekes lehet. Az egyik ilyen az *érzet*, amely igen korán, már a *Jókai-kódexben* adatolható 'érzőképesség' jelentésben.³² Ugyanebben a jelentésben szerepel az először a *Bécsi kódexben* felbukkanó *érzelem* szó.³³ A 19. század elején veszi fel előbb az 'érzet', majd Kazinczynál a 'lelki érzés' jelentést. A TESZ ezzel ellentmond önmagának, hiszen mint láttuk, ettől a jelentésváltozástól függetlenül feltételez fél évszázaddal korábban az *érzékenység* és az *érzékeny* kapcsán 'érzelmi fogékony' és 'érzelmileg fogékony' jelentést. Fontos megjegyezni, hogy mind az *érzet*, mind az *érzelem* kifejezések csak ebben a két, korai kódexünkben maradtak fenn. Továbbá feltűnő, hogy pontosan abban a jelentésben, amiben aztán először a 16. század kezdetétől adatolható az *érzékenység* kifejezés.

Figyelembe véve az előzőeket, illetve azt, hogy a lekérdezéseim szerint a 16. század első felében az *érzékenység* kifejezés meglepően sokszor, mintegy 115-ször bukkan fel

31 Az alábbi szótörténeti elemzésekhez a TESZ mellett az MTA Nyelvtudományi Intézetének *Magyar Generatív Történeti Sintaxis* [MGTSz] című projektumának adat- és szövegbázisát használtam (<http://omagyarkorpusz.nyttud.hu/>). A Nyelvtudományi Intézet munkatársai a magyar nyelv ómagyar korának teljes szókészletét feldolgozták és kutathatóvá tették (alapos leírás a projektumról: SIMON Eszter, SASS Bálint, *Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből*, Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 24[2012], 243–264). A továbbiakban, ha külön nem jelzem, a szövegeket a projekt átiratában közlöm.

32 „[...] mikoron sem szava, sem érzete nem volt volna, veték az halottat ágyba”. *Jókai-kódex* (1440 k.), 162/8.

33 „[...] midőn a fekvőnek sem egy mozgását füleknék érzelmével foghatná”. *Bécsi kódex* (1450 k.), 42.

a kódexekben, arra a következtetésre juthatunk, hogy nagyjából megjelenésével egy időben feltűnően gyorsan szorította ki az akkor még azonos jelentésű *éretet* és *érzelem* kifejezéseket. A szó legkorábbi előfordulása a TESZ szerinti 'érzékenlő- és felfogóképesség' jelentésben az 1506-ban másolt *Winkler-kódex*ben adatholható, idézem a szövegrészt:

Zerethni ýstenth
 telýes elm<e>uel . eez . hogý mynden erzeken-
 segýd ýstennel zolgalýanak . Merth az kýnek
 elmeýe istennel zolgal . kýnek ()w belche
 sege ýstennel vaýon . kýnek ew gondolathýa
 azokath gondolýa a mý ýstenee . kýnek . ew
 emlekezethi arol emlekezých a mý ýstenee
 ez telýes elmeuel zerethi ýstenth³⁴

A TESZ által adott 'érzékenlő- és felfogóképesség' jelentést szerintem már csak az idézet alapján is ki kell egészíteni a német *Sinn* értelmében a 'tudat, értelem' jelentésekkel, amelynek – a szövegben nagyon szépen kifejtve – részei a *bölcsesség* vagy *tudás*, a *gondolkodás* vagy a *gondolkodási képesség*, továbbá az *emlékezet* vagy *memória*. Nagyon korai előfordulásokban már meg lehet különböztetni a külső és belső érzékenység-felosztást. A külső érzékenységet jelöli általában a kifejezés többes számú alakja, utalva az öt érzékszervre, de előfordul konkrét megnevezése is, például „kívuul való érzékenység” formában.³⁵ A belső érzékenység és az emberi szív mint annak helye is már nagyon korán előfordul: „emberi szívnek érzékenysége és gondolatja mindenha kész az gonoszra”.³⁶ Ez a belső érzékenység az elme tevékenysége, amely „kýlemb kýlemb fantasiakal / chalathsagokkal meg homalýosodot”.³⁷ S habár több forrás is jelzi, hogy az Isten éppen az érzékenység(ek) által helyezi az embert az oktalán állatok fölébe, egyúttal ennek köszönhető a bűnre való hajlam is: „Annak okaert mendenfevel meg evryzendevk mynden erzekevnfegevnk . nem chak az kylýevk . de meeg az belýev erzekevnfegevnk es”.³⁸ Sőt, a szenzualizmus korát messze megelőzve már arra is találunk példát (s ez egyben erősíti gyanúkat, hogy a kifejezés már igen korán terminus technicuszá vált), hogy a külső érzékenységeinkre kell inkább gondot fordítanunk, hiszen minden gondolat végső soron azokon keresztül jut elménkbe (vagy belső érzékenységünkbe): „Rýtkan gondolatýk az elmeben valamý . melyet az kwlsw erzekensegek be nem boczatnak . Ezek az ablakok . ezek az aýtok . kýk ha benem nem rekeztetendnek . az halálnak nýtua vaýon az bemenet”.³⁹ Az *érzékeny* melléknévi alak ezekhez képest későbbben, 1572-ben adatholható először az *erzekekenneppen* szóösszetételben, a TESZ szerint 'érzékenlő' jelentésben.

34 *Winkler-kódex* (1506), 365–366.

35 „kiuul való erzekevnkossge”. *Simor-kódex* (16. század eleje), 4v.

36 *Bod-kódex* (16. század első fele), 2r.

37 *Weszprémi-kódex* (16. század első negyede), 66r.

38 *Cornides-kódex* (1514–1519), 124v.

39 *Virginia-kódex* (1515), 141.

Rendkívül szerencsés a magyar kutató, hiszen a *Régi magyar glosszarium* című kiadvány Szenci Molnár szótárának megjelenéséig – Calepinus *Dictionarium*ának magyar szóanyagát leszámítva – egy kötetben tartalmazza az addig nyomtatásban vagy kéziratban fennmaradt összes magyar szójegyzék és glossza anyagát.⁴⁰ Talán nem tévedek, ha azt mondom, hogy egy adott kifejezés jelentőségét (és elterjedtségét) is mutatja, ha felkerült egy jegyzékbe, s az *érzékenység* kifejezés ilyen. A kifejezés először Murmellius 1533-as *Lexicon*ában bukkan fel: „Sensus: Sin: *erzekönges*” alakban. A Krakóban nyomtatott műnek nyilvánvalóan nem volt magyar szedője, azért a sok sajtóhiba. Pesti Gábor 1538-as *Nomenclaturájában* a szónak már több jelentését is hozza. Előbb, a latin fosztóképzős főnév magyarázatakor: „Insensatis: kikben *erzekenseg* nijchen: Narren.” Majd több helyen a mai kifejezéssel: öt érzék jelentést tulajdonít a szónak: „Quinque sensus: Ewt *erzekensegek*: Die fünff synn” formában. Az 1560 körülre datált *Gyöngyösi Szótártöredéket* leszámítva (amely az érzékenységnek az 'animus' jelentést tulajdonítja, és amely szó jelentése a korban és a későbbi szótárak tanulsága szerint még sokáig nem állt távol a *sensus* kifejezés jelentésétől) Szenci Molnár Albert szótáráig mind Szikszai Fabricius *Nomenclaturája* 1590-ben, mind 1595-ben Verancsics Faustus *Dictionariuma* a 'sensus' jelentést adja.

A teljesség igénye és hihetetlen elterjedtsége miatt lássuk Calepinust (1590). A *Sensus* kifejezést a következőképpen magyarázza latinul: „Facultas animae, qua objecta sensilia apprehenduntur.” A német megfelelő: „Ein sinn oder empfindtligkeit.” Angolul: „The sense, feeling or perceiuing.” Ami magyarul: „Erzekenseg”. Calepinus egyértelműen megkülönbözteti a külső és belső – maradjunk a szónál – érzékenységeket. A külsőt az öt érzékszervi benyomás szolgáltatja, míg a belső a *sensus communis* – hadd ne menjek bele a jelentésébe –, az imagináció vagy fantázia, továbbá a memória hármásából áll össze. Figyelemre méltó, hogy Calepinus szótára az általa szenvedőként, passzívként értelmezett *sensibilis* esetében magyar jelentésként nem az érzékenységből logikusan képezhető 'érzékeny' melléknévi alakot adja meg, hanem a „meg érezhető”-t, szemben a német *Empfindlich* és az angol *sensible* szavakkal.

Szenci Molnár Albert szótára rendkívüli tömörséggel szinte összefoglalja az eddigieket: „Sensus: Erzenkenseg, Ertelem, Erzes.” Ebben a három szóban bizony benne van az érzékenység külső és belső formára való bontása is. Különösen annak tudatában, hogy külön szócikként rögzíti a *Sensa* többes számú kifejezést, aminek magyar megfelelője nála: „Elménec gondolati”, és nem egy feltehető 'érzékenységek'. Hiszen a magyar kifejezés többes számú alakja – mint a kódexek és Pesti Gábor esetében is láttuk – már foglalt: a külső, öt érzékszervi benyomást jelenti.

Időben újra nagyot ugorva, de jelentősége miatt az egyik legfontosabb szótárhoz, a Pápai Páriz Ferenc által szerkesztett két-, illetve háromnyelvű *Dictionarium*hoz, pontosabban annak Bod Péter-féle edíciójához érünk. Ebben a magyar *érzékenység* fogalom jelentései a következőképpen vannak megadva: „*Sensus*. der Sinn, die Empfindlichkeit”. Külön szócikkben veszi fel az *ézés* fogalmát, ami csak a német jelentésben tér el: „*Sensus*. der Sinn, die Empfindung”. A latin–magyar részben az itt elkülönített jelen-

40 *Régi magyar glosszarium: Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*, szerk. BERRÁR Jolán, KÁROLY Sándor, Bp., Akadémiai, 1984.

tésmezőket összevonja, s így a *Sensus* jelentése „*érzékenység, érzés*” lesz, ami a szócikk-hez fűzött magyarázatokban, szentenciákban kiegészül a mai értelemben vett *értelem* jelentéssel is. Szintén hozza a *sensa* többes számú alakot, Szenci Molnárt kiegészítve „*Értelem, elmének gondolati*” jelentésben. Még ebben a szótárban sem találjuk viszont az *érzékeny* melléknévi alakot, miközben szerepel benne a *sensibilis* magyar jelentése, de az egészen a 16. századik visszavezethető formában: „*meg-érezhető*”.

Elsőre talán nem feltűnő, de igen fontos szemantikai változtatást hajt végre a szó-társzerkesztő a mintául alapul vett Szenci Molnár-féle szótárhoz képest. Míg abban *érzékenység, értelem, érzés* együtt tették ki a *sensus* jelentését, itt már a három – legalább is a magyar–német–latin részben – határozottan elkülönül egymástól. Az *érzékenység* (die Empfindlichkeit) az *ézés* (die Empfindung) megszerzésének feltétlen és nélkülözhetetlen képessége, míg az *értelem* az *érezésekben* rögzült megszerzett tudással való gondolkodást jelenti.

Most itt, ezen a ponton megállok a szavak jelentéstörténetének bemutatásában. A 18. század végén, a következő század elején ugyanis tényleg lezajlik egy jelentés-változás, s ahhoz – az immár rendelkezésre álló – szépirodalmi anyagot is fel kell dolgozni, különös tekintettel arra, hogy az elméleti szövegeken túl meddig és milyen mélységben maradt meg a művekben a szavak korábbi korokból eredeztethető jelentése, s ennek felismerése vezethet-e azok átértelmezéséhez?

A terminus technicus: egy példa

Az *érzékenység* terminus használatára röviden egy példát hozok. Pár éve vettem észre, hogy a században lezajló református–katolikus úrvacsora–eucharisztia vitának komoly ismeretelméleti háttere van.⁴¹ A nyomtatott könyvekben nyomon követhető vita lényege, hogy az Újszövetségben milyen értelemben kell venni Jézus szavait, amikor az utolsó vacsorán azt mondja: ez az én testem, s ez az én vérem? Most ebből a vitából hozok fel az *érzékenység*-fogalom használatára példákat.

A vita maga Bernárd Pál *Lelki beszélgetés* című munkájával veszi kezdetét (ő valójában Pázmányt plagizálja). Bernárd magabiztosan állítja: „nem kell az Istenni dolgokban az *érzékenységet* bíróná tenni, nem kell az Isten szavait a szemnek, szájnak itéletire bízni”.⁴²

Azzal, hogy nem a többes számú alakot használja, jogosan feltételezhetjük, hogy nemcsak az *érzékszervi* megismerésre, pontosabban jelen esetben annak lehetetlenségére utal, hanem az ún. belső *érzékenység* illetéktelenségére is. Számomra elsőre meglepő volt, de éppen ez a vita tette egyértelművé, hogy a század során a felekezeti szembenálláson belül kirajzolódik egy racionalista–empirista szembenállás is. És ez utóbbiak éppen a katolikusok. Vegyük például a Bernárd könyve elején található idézetet:

41 A vita eszmetörténeti hátterét a következő tanulmányomban dolgoztam fel: „*Állat-béli által-változás*”: *A 18. századi protestáns-katolikus eucharisztia-vita ismeretelméleti vonatkozásai = Prózai kegyességi műfajok a kora újkorban (Prédikáció, meditáció és imádság)*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013, 226–237.

42 BERNÁRD PÁL, *Lelki beszélgetés, Mellyben az mutattatik meg Szent Irasi világos bizonyításokból Hogy A világ Udvözítője, önnön maga az emberi testbe öltözöt Isteni Felség*, Kassa, 1735, 39.

[Sikertelenül] járnak azokis, kik a' Kristus Szavai magyarázásában az érzékenységnek, illetésnek akarnak hitelt adni, nem a' hallásnak; noha Szent Pál Rom. írott levelének 10. rész 17. V. nem a szaglásból, látásból, tapasztalásból mondgya a hitet származni, hanem *fides ex auditu*, azt mo[n]dgya, hogy a hit hallásból vagon.⁴³

Talán úgy tűnik, mintha az idézet ellentmondana annak, amire utaltam. Pedig gondolkunk bele, Bernárd milyen csavarosan fogalmazza meg a tételt, miszerint bárminemű tudáshoz csak és kizárólag az érzékeinken vagy a valamikor az érzékeink által közvetített ismeretek manipulációjával juthatunk. Amikor a hallást kiemeli a többi érzék közül, valójában nem tesz mást, mint határozottan médiummá fokozza, amelyen keresztül eljutunk az autoritás-elv miatt megkérdőjelezhetetlen tudáshoz. Ráadásul magával a Bibliával szólva érvel. A hallást (és nem a látást, vö. olvasás) itt csupán azért emeli ki, mivel egy korábban elhangzott prédikáció nyomtatott változatáról van szó. Az üzenet annyi: úgy kell elhinni, ahogyan halljuk, olvassuk.

Ezzel szemben a református Helmecki István Melianus Gnatereth álnéven felmondja az Isten által belénk plántált eszmék, ideák racionalista leckéjét:

[A] *Conclusiókban* nintsen egyéb, hanem ami vagon a a *Propositiókban*: a *Propositiókban* nintsen egyéb, hanem a mi vagon a *Simplex notiókban*, *ideákban*; és így minden okoskodás háromlik az *Ideákra*, és minden természeti igaz okoskodásnak eredete, a dolgoknak IDEÁI, *képei*, *formái*, *ábrázati*, mellyek szerént mikor itéletet teszünk, soha meg nem tsalatkozunk, mivel a bennünk való lelki ismeret által nekünk szöllő és minket tanító Isten minket meg nem tsalhat.⁴⁴

A vita kétségkívül legfelkészültebb és legnagyobb sikert aratott résztvevője Gusztinyi János volt. Monumentális munkájában az érzékenység fogalomnak pontos megfogalmazását is adja. „Négy egy-mástól függő garádittsa vagon az emberi értelemnek” – mondja, s felhívom a figyelmet a feltételezett függő viszonyra. Nincs semmi meglepő, a négy lépcsőfok: *sensus*, *érzékenység*; *phantasia*, *képzelés*; *pura ratio*, *tiszta tsupa okoskodás*, *avagy elmélkedés*; *fides*, *Isteni hit*. A lépcsőfokok minőségbeli különbséget is jelölnek. Az érzékenység itt egyértelműen az érzékszervi, közvetlen megismerést jelenti.⁴⁵ Gondolhatnánk, hogy ez összhangban áll az utolsónak ismertetett *Dictionarium* jelentéskülönítésével. Csakhogy az *imaginatio* vagy *phantasia* vagy *képzelés*, tehát a már nem közvetlen megismerés szintjének ismertetésekor a következőket írja: „Ez-is mindazáltal *tsak testből álló*, s álható dolgokat tehet maga elejében, és ennyiben meg egygyez az érzékenységgel.”⁴⁶ Ne feledjük, az eredeti jelentésében felfogott érzékenység ezen a második szintjén teljesen irreleváns, hogy az ottlévő „testből álló, s álható” dolgok a külső érzékenységek csatornáin át valóságos benyomásokból, vagy

43 Uo., 6–7.

44 MELIANUS GNATERETH [HELMETZKI István], *Igasság paisa*, Miaburg [Utrecht], 1741, 144–145.

45 GUSZTINI János, *Üdvöztség mannája. Az az: az Úr Jésum tulajdon Szent Testének, és Vérenek Sacramentoma* [...], Eger, 1759, 505.

46 Uo., 506.

olvasás és hallás útján megírt szövegekből kerültek oda. Frye-t parafrázálva a szövegalkotói és a befogadói élményátélés egyidejűségének terepe ez.

Heptalogus

Szivedben ha van Böltesség,
A' vén embert illetenség,
Meg-nevetni tettében,
Mert erőtelen a' vénség,
Lám gyermeki érzékenység,
Van az öreg emberben.

Az idézett szöveghelyen tehát az *érzékenység* kifejezés nem a TESz által sugallt jelentésben, tehát 'érzelmi fogékonyság'-ként szerepel. Viszont nem csupán a világ gyerekekre jellemző felfogását, észlelését tulajdonítja az idősöknek. Az érzékenység itt már az érzékeléstől függetlenül, a fantázia, a múlt, az emlékezet világába merült idős embernek a külvilág számára furcsa, s valljuk be, néha nevetséges gondolkodásmódját, s abból következő viselkedését jelenti.

Eddigi kutatásaim alapján azt gondolom, hogy az érzékenység-fogalom 18. század végi sikertörténete éppen a fogalom jelentéstörténete, s nem az utólagos irodalomtörténeti kategória kialakulása felől érthető meg. Az általam eddig feldolgozott források alapján megfigyelhető egy jelentésmódosulás: az eredeti, régi köznyelvi jelentés (ti. 'érzékszervek', 'érzékszervekkel történő érzékelése a rajtunk kívül álló valóságnak', 'tudat' stb.) kiegészül a nyelv által közölt ismeretek felfogásával és megértésével, továbbá az elménkbe korábban bekerült dolgok ideáinak újra-felfogásával, különösen a század vége felé megjelenő pszichológiai művekben. Ezzel a változással az érzékenység-fogalomnak irodalomelméleti és -történeti tétje lesz, hiszen a különböző retorikák és poétikák kiegészülve a már régóta létező szenvedélyelméleti modellekkel és elképzelésekkel, továbbá az ismeretelméleten belül megváltozó nyelvfelfogással (a figuralitás elfogadásával) végül is a modern magyar irodalom megszületéséhez (más szempontból: magára maradásához) vezettek.

A világ teljes megismerésébe vetett optimista hit megrendült, vissza kellett tehát térni valami korábbihoz. Valami olyannak az illúziójához, ami ismerős, de amely a megújulásra mégis új lehetőséget adhat. Mindennek nyelvi, és azon túl ismeretelméleti okai vannak. A megértés utolsó lehetősége az ebben az értelemben vett érzékenység. Az így felfogott megértés lényege, hogy nem abból indulunk ki, amik mi magunk vagyunk. A megértés – és az érzékenység – akkor kezdődik, hogy egy időre felfüggesztjük a számunkra közvetlenül adott valóság érzékelését mint az én konstituálódásának alapját. Csak annak feltételezése számít, amit megérteni akarunk. Az érzékenység episztemológiai és ontológiai értelme is csupán ennyi.